

ТУРЕЦЬКЕ ПІДДАНСТВО ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА: УМОВИ ТА ЦЕРЕМОНІАЛ ЙОГО ВІЗНАННЯ

Вважається, що гетьман Петро Дорошенко (1665—1676) передав під османську протекцію влітку 1669 р. Так, у березні від 1 червня 1669 р., що був вручений П. Дорошенкові 25 серпня під час Уманської кошацької ради, султан оголосив про свою протекцію над П. Дорошенком, не вимагаючи сплати данини і обіцяючи захист за умови, що П. Дорошенко „лишатиметься непохитним на шляху своєї покори“¹. Султанська щедрість у вигляді відмови від данини (яку загалом вважали обов'язковою для немусульманських протегованых територій), а також те, що П. Дорошенко ніколи не брав участі в імперських воєнних кампаніях за межами України, призвели до тривалих історіографічних дискусій, наскільки незалежним був статус П. Дорошенка після прийняття османської протекції.

Разом з тим слід відзначити, що характер відносин Османської імперії з протегованими територіями не вкладався в єдину схему і різнився для різних країн та хронологічних періодів. Ці відносини, які в українській історіографії означаються як „васальні“ або „протеговані“, в англомовній — як *tributary** та в турецькій — як *naraçgüzar*** термінологією, які об'єднують сенс визнання ексклюзивної суверенної влади Османів — не цілком відповідали набору вимог, розробленому правовою школою Ханафі, чиїм трактуванням ісламського права послуговувались в Османській імперії. Для одержання османської протекції до такого набору вимог мало входити *hutbe* (згадка імені султана в п'ятничній молитві) для мусульман, одна п'ята частина трофеїв, здобутих у священній війні, фіксовані податки (у тому числі військовою службою) незалежно від релігійної належності та данина для немусульман. Однак польський дослідник Даріуш Колодзейчик порівняв обов'язки державних утворів, які відносять до „протегованых“, та наочно продемонстрував, що часто вони відповідали вказаним вимогам лише частково. Так, низка мусульманських державних утворів, як-от Північний Ємен чи Хіджаз,

¹ Цит. за: Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681 // The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries / Ed. by G. Kármán, L. Kunčevič.— Leiden; Boston, 2013.— P. 142.

* Від *tribute* — данина.

** Від *naraç* — подушний або поземельний податок із завойованої території або ж подушна подать з немусульманських підданих в ісламських країнах.

лише виконували *hutbe*, а християнські республіки Рагуза і Венеція сплачували тільки данину². У той же час деякі частини Османської імперії, які вважають інтегрованими до її складу, як-от курдські князіства, фактично користувалися таким же рівнем автономії, як і умовно „vasalyni“ Молдавія, Валахія чи Трансільванія³. Іншими словами, фактичний статус османських „протегованіх“ державних утворів часто не вкладався в шаблони османських правових джерел, у той час як реальна практика їх взаємовідносин з Османською імперією була багатою і складнішою, ніж умови, виражені канцелярською мовою імперських документів.

При аналізі дослідницьких коментарів з приводу протегованого статусу П. Дорошенка виглядає, що логіка окремих аргументів, а також отримані висновки значною мірою залежать від типу і походження використаних джерел. Перший шлях пролягає через студіювання переговорів про прийняття османської протекції П. Дорошенком і включає реконструкції інтенсивності й порядку посольств, виявлення особистостей посланників, аналіз дипломатичного листування та його відлуння в опосередкованих джерелах. У цьому разі дослідники використовують джерела, що вийшли з канцелярії гетьмана або ж з його оточення та часто були модифіковані під час перекладу польською чи російською мовами. Джерела цього штибу часто демонструють стратегії самопрезентації П. Дорошенка, включно з умовами, на яких він був готовий вести переговори про прийняття протекції. Саме такі документи переконали деяких істориків, що козацькі вимоги справді визначали характер відносин Гетьманату з Османською імперією. Другий спосіб оцінки нового статусу П. Дорошенка — це аналіз османських офіційних документів — дипломів і листів, які вписують Гетьманат у „добре захищені володіння“⁴, взоруючись на османські канцелярські та правові формулі.

В обох випадках дослідник опиняється перед вибором перспективи сторони, яка надає, чи сторони, яка приймає протекцію. Водночас спроба звести разом обидві перспективи цілком виправдана. Матеріали кореспонденції між П. Дорошенком та Портю можуть істотно доповнити документи з формальним оголошенням про протекцію. Як відомо, до наших днів збереглося не так багато оригінальних документів, які засвідчують зв'язок між гетьманом та османськими достойниками, хоча розвідки Іллі Зайцева демонструють, що певна їх частина досі чекає, аби бути виявленою в архівах Стамбула⁵. Втім певну перспекти-

² Kołodziejczyk D. What is inside and what is outside? Tributary states in Ottoman politics // The European tributary states of the Ottoman Empire.— Р. 429—430.

³ Там само.— Р. 428.

⁴ Memâlik-i Mahrûse („добре захищені володіння“) — одна з назв, яку самі османці вживали на означення Османської імперії. Більше про самоназви, вживані в Османській імперії, див.: Wigen E. Ottoman concepts of Empire // Contributions to the history of concepts.— 2013.— N 8 (1).— Р. 44—66, особливо Р. 44—46.

⁵ Zajcev I. La politique Turque de Petro Dorošenko: Documents du Fonds de Wojciech Bobowski à la BNF // Cahiers du Monde Russe.— 2009.— N 50/2—3.— Р. 511—532; Зайцев И. В. Новые османские документы по истории московско-османского-украинских отношений в конце 60-х — начале 70-х гг. XVII века // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время: Сборник статей памяти академика Л. В. Черепнина / Отв. ред. В. Л. Янин, В. Д. Назаров.— Москва, 2010.— С. 154—184.

бу можуть також дати документи малоросійських справ Посольського приказу РГАДА⁶. Очевидно, що робота з документами, перекладеними канцелярською мовою московського Посольського приказу, закладає серйозні ризики для можливих інтерпретацій. Однак ці документи, які досі не потрапляли в поле зору дослідників, можуть продемонструвати очікування обох сторін — Порти та Гетьманату — від своїх нових статусів протектора та протегованого. Разом з тим інтерпретація окремих елементів процедури надання і прийняття протекції шляхом їх зіставлення із церемоніальними практиками сусідніх протегованих християнських державних утворів — Молдавії, Валахії та Трансільванії — допоможе прояснити місце Гетьманату в територіальній ієархії північних кордонів Османської імперії. При тому у теперішній розвідці ми обмежимось періодом до початку османського наступу на Річ Посполиту 1672 р.

УМОВИ ОСМАНСЬКОЇ ПРОТЕКЦІЇ НАД КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ

Відомо, що гетьман Правобережної України П. Дорошенко нав'язав перші контакти з Портю відразу після набуття гетьманського статусу. Зокрема, це підтверджується листом великого візира Кьопрюлюзаде Фазила Агмеда-паши, написаному у квітні 1666 р., де той звертається до П. Дорошенка як до „підданого султана“, що, як припускає Микола Крикун, у даному разі було не більше як канцелярською риторичною фігурою⁷. Зокрема, у вказаному листі великий візир повідомляв П. Дорошенкові про призначення нового кримського хана Аділя-Гірея та про султанський наказ гетьманові бути у згоді з новим ханом⁸.

Втім дослідники сходяться на думці, що каталізатором для зближення П. Дорошенка і Порти стали переговори між Річию Посполитою та Московським царством, які розпочалися в Андрушові у квітні 1666 р. та увінчалися укладенням перемир'я в січні 1667 р. Виглядає, що саме чутки про успішний перебіг переговорів в Андрушові, які досягли гетьмана в липні 1666 р., заохотили його до того, щоб нав'язати міцніший зв'язок з Портю. Згідно зі свідченнями різного авторства, саме дізнавшись про польсько-московські домовленості, П. Дорошенко постановив, „що ему быть с ханом в дружбе, а цесарю турскому в подданстве“⁹.

Водночас османці сприйняли новоукладений мир як спрямований проти Османської імперії. Так, глибоке незадоволення османців примиренням Речі Посполитої з Москвою засвідчено в османській хроніці Рашида, у якій, переповідаючи події 1667 р., процитовано лист султана до польського короля, де той закликав його розірвати стосунки з Москвою¹⁰. Як відомо, річнополітське велике посольство Гіроніма Радзейовського, яке перебувало в Османській імперії (в Едірне (Адріанополі), а

⁶ Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА. Москва), ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 1 (1670), № 25.

⁷ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. CCXXXVIII.— С. 118.

⁸ Dorošenko D., Ryrka J. Hejtman P. Dorošenko a jeho turecká politika // Časopis Národního Muzea (Prague).— 1933.— N 1—2.— S. 9—10.

⁹ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 119.

¹⁰ Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681.— P. 140.

згодом у Стамбулі) з 18 червня по 19 серпня 1667 р., османці прийняли вкрай неприхильно. Крім каймакама (заступника великого візира на час його відсутності), посла не удастюв аудієнції жоден із високих достойників, а згодом ціле посольство разом із супроводом перемістили до маленького та незручного помешкання, оточеного посиленою охороною, із забороненою будь-яких контактів¹¹.

На контрасті опосередковані джерела свідчать про те, що посольство гетьмана П. Дорошенка, яке досягло Стамбула 5 липня 1667 р., чекав цілком гостинний прийом. Зокрема, прихильний прийом Дорошенкових послів зазначив секретар Г. Радзейовського й автор його посольського звіту Францішек Висоцький. У цьому звіті він заздрісно відзначив, що козацьке посольство поселили близче до султанового палацу, ніж польське, що воно було уособлене аудієнції каймакама вже наступного дня після прибуття і що козацьким послам було презентовано розкішні кафтани „у незвичайній спосіб“. Ф. Висоцький підкреслив, що все це сталося „за pacificatiq nasza z Moskwą“¹². Згідно з опосередкованими свідченнями, під час султанської аудієнції козацькі посланці задекларували бажання гетьмана стати підданими й одержали у відповідь від Магмеда IV: „Побудьте у відданості мені і будете мною захищені“¹³.

Лист султана, датований 7 липня 1667 р.¹⁴, розкриває найперший відомий комплекс умов, на яких султан визнавав П. Дорошенка за свого „підданого“¹⁵. По-перше, в листі зазначено, що „підданство“ П. Дорошенка було визнано ще раніше, а отже, П. Дорошенкові належить „по своєму обещанию слѣжить нам салтановъ величествъ вѣрою и правдою по нашей салтанова величества жалованной грамотѣ какова тѣбѣ дана наперѣд сего...“¹⁶ Очевидно, йдееться про невідомий досі дослідникам документ, наданий Дорошенковим послам або ще у квітні 1666 р., або ж під час імовірного посольства в листопаді 1666 р.¹⁷

По-друге, у листі вживается традиційна для домодерної дипломатії формула на означення союзництва: „дрѣзъам бити тѣбѣ дрѣгом, а нѣдрѣгъ нѣдрѣгом...“¹⁸ Ця формула була характерною для різноманітних культур і цивілізацій, а початки її уживання сягають давніх часів¹⁹. В Османській імперії її звично вживали в угорах, у тому числі з протегованими правителями, як-от молдавським і волоським господарями. При

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, dział Turecki, t. 455, № 765, s. 38—39.

¹² Там само.— С. 35.

¹³ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 119.

¹⁴ РГАДА. Москва, ф. 124. оп. 1 (1670), № 25, стб. 1—2.

¹⁵ Оскільки початок документа втрачено, ми не знаємо, в який спосіб султан звертався до П. Дорошенка навіть в інтерпретації тлумачів Посольського приказу. В наступних документах ці тлумачі означають статус П. Дорошенка терміном „холопство“ або „вечне холопство“, що, з огляду на особливості московської політичної риторики, очевидно, було для них єдиним способом означити підлеглий статус П. Дорошенка. Див.: Кіннан Е. Російські історичні міфи.— К., 2001.— С. 124—125.

¹⁶ РГАДА. Москва, ф. 124. оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

¹⁷ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 119.

¹⁸ РГАДА. Москва, ф. 124. оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

¹⁹ Григор'єва Т. Історія дипломатії від давнини до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник.— К., 2015.— С. 22.

тому додержання цієї позірно формальної умови передбачало низку цілком конкретних обов'язків з боку протегованого володаря, а саме: не лише утримуватись від будь-яких ворожих актів проти султана та його підданих, але й брати участь в османських воєнних кампаніях, підтримувати управителів прикордонних територій імперії, а також збирати та доставляти відомості про здійснені чи плановані ворожі дії сусідських володарів проти султана²⁰. У цьому контексті цілком логічним виглядає очікування, висловлене у згаданому листі, що козаки слугжитимуть султанові військом: „ратных би людей тебѣ приготовит к нашемъ походъ къды мы салтаново величество впредъ изволили имти...“²¹ Нагадаємо, що 1667 р. саме тривала війна Османської імперії з республікою Венеція за Крит, а османське військо базувалося у Фракії. Тому можна припустити, що козацької допомоги очікували саме в ході цього конфлікту.

Аналогічно, вимога „а с крымским ханом быти тебѣ в дружбѣ и в совѣт[...]“²² цілком співвідносилась із практикою підтримки протегованими володарями як управителів прикордонних провінцій, так і інших протегованих володарів, серед яких кримський хан як потомок Чингізидів, очевидно, посідав особливе місце²³. Румунський історик Віорель Панайт вважає, що згадана підтримка протегованими володарями управителів провінцій (ялетів / віялетів) складалася в османськую єдину регіональну захисну систему її північних кордонів і включала кримського хана, трансильванського князя, молдавського та волоського господарів, а також управителів провінцій Румелія, Сілістрія, Відинь, Акерман, Очаків, Бендер, Темешвар, Буда і Боснія²⁴. В нашому випадку передбачалося, що П. Дорошенко передусім узгоджуватиме свої дії саме з володарем Криму. Разом з тим очікування неперервного зв'язку з Портю, очевидно, з поточними новинами вкладалося у формулу: „и бѣдѣ впредъ намъ салтановъ величествъ про слѣжбѣ вашъ извѣстно бѣдѣтъ...“

Нарешті, останньою *i*, виглядає, нагальною, а не традиційною, вимогою був контроль гетьмана над козацькими морськими походами: „а казаков на морѣ не пѣщать и том би тебѣ вчинить крѣпко заказ...“ Вірогідно, ця умова була спровокована попередніми походами Івана Сірка на Крим*. Додамо, що характер взаємин П. Дорошенка із І. Сірком і надалі залишатиметься важливою темою у листуванні, зокрема, з кримським ханом²⁵.

²⁰ Panait V. The Ottoman law of war and peace: the Ottoman Empire and tribute payers.— New York, 2000.— Р. 386—387.

²¹ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

²² Там само.

²³ Детальніше про двояке місце кримського хана в османській владній ієрархії див.: Галенко О. Студії над повідомленнями Хроніки Наїми з історії України // Історія Наїми / Пер. О. Галенко та О. Кульчинський.— К., 2016.— С. 237—240.

²⁴ Доповідь В. Панайт, „Watching over the neighbouring provinces in the Ottoman Empire: the case of the Danubian principalities in the sixteenth and seventeenth centuries“ була виголошена на конференції „The place of the European tributary states on the periphery of the Ottoman Empire“ в Будапешті 29—30 травня 2015 р.

* Додамо, що ця умова, висловлена в султанському листі, не мала жодного практичного наслідку, оскільки вже восени 1667 р. І. Сірко здійснив переможний морський похід на османську Кафу.

²⁵ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 121.

В обмін султан обіцяв захищати територію, підконтрольну П. Дорошенкові: „и мы Украин8 и города ваши ве́лим оберегать чтоб они были в цѣлости, и о том к крымскому8 хану8 повелѣние наше послано бѣдет, и тебѣ б по сей нашей грамотѣ бити надежн[...о]“²⁶. Прикметно, що не уточнено, який саме зміст вкладено в термін „Украина и города ваши“.

Якщо у 1667 р. П. Дорошенко був єдиним гетьманом, який нав'язав контакти зі Стамбулом, і, більше того, на переконання Порти, вже „служив салтанову величеству“, то впродовж 1668 р. султана відвідали представники всіх трьох претендентів на гетьманську булаву — Петра Дорошенка, Івана Брюховецького та згодом Петра Суховія. Так, у січні 1668 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко та гетьман Лівобережної України І. Брюховецький відправили свої посольства до султана майже одночасно. Анонімний інформатор майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського повідомляв, що посольство П. Дорошенка у складі тлумача Івана Васильковського та підписка Григорія Снітковського, яке досягло Порти в березні 1668 р., було прийнято прихильніше, ніж посольство І. Брюховецького у складі полковника Григорія Гамалії та канцеляристів Лаврентія Кашперовича у травні того ж року²⁷. П. Суховій також відправив посольство до Стамбула з проханням про султанську протекцію у вересні 1668 р.²⁸ Інформатори з кола чернігівського архієпископа Лазаря Бараповича повідомляли у Москві, що посли П. Суховія, як і посли двох попередніх козацьких очільників, були удостоєні султанової аудієнції, і П. Суховію обіцяно військову підтримку наступної весни²⁹. Однак після перемоги над І. Брюховецьким у червні 1668 р. та над П. Суховіем у січні 1669 р.³⁰ знову виглядало, що П. Дорошенко залишався єдиним перспективним партнером Османської імперії в Україні. Водночас прихильний прийом султаном такого параду посольств від різних козацьких лідерів, які представляли різні частини України, підтверджує, що Порта прагнула якнайвиразніше продемонструвати своє незадоволення новоукладеним миром між Річицю Посполитою та Москвою в Андрусові.

Хоча на сьогодні дослідникам невідомий зміст доставлених чавушем Юсуфом листів, адресованих гетьманові П. Дорошенку як результату посольства І. Васильковського і Г. Снітковського, ми, однак, маємо зможу оцінити зміст умов, виставлених послам І. Брюховецького щодо надання їхому султанської протекції.

Цей зміст розкривають два документи — лист султана Мехмеда IV, датований травнем 1668 р., та лист каймакама Кара Мустафи-паші, обидва надіслані з Адріанополя і доступні у московському перекладі³¹. Зокрема, у султановому листі зазначалось, що у відповідь на прохання

²⁶ РГАДА. Москва, ф. 124. оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

²⁷ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 121.

²⁸ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет.— К., 2011.— С. 181.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далее — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1872.— Т. VII: 1657—1663, 1668—1669.— С. 154.

³⁰ Про подальше суперництво між П. Дорошенком і П. Суховіем 1669 р. див.: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 200—202, 207—211.

³¹ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 63—65, 103—105.

I. Брюховецького султан надає йому свою протекцію (приймає у підданство)³²: „[...] ты Брюховецкой прислал посланцовъ своихъ с листомъ к салтановъ величествъ ко мнѣ и тотъ листъ 8 посланцовъ твоихъ велѣлъ принят честномъ везирю. И томъ листъ переведенъ и к салтановъ величеству по томъ твоемъ листъ докладывано, что ты бѣшъ чѣломъ со всѣми запорожскими казаками ко мнѣ салтановъ величеству в подданство под нїшъ высоку салтанскю рѣку в холопи, и по твоемъ прошенію и по листу мнѣ салтановъ величеству вѣдомо 8чинилось, и ми по твоемъ чѣлобитѣ пожаловали мѣсту свою велѣли быть в холопствѣ под Іштю салтанова величества рѣкою, а которые под мою рѣкою салтанова величества подданные холопи в подданствѣ и тѣхъ людей никогда от неприятелей разорѣниа никогда не бывает ни городам и людем и ни животинам, все бываетъ смиро и в целости...“³³

Якщо порівняти умови протекції, виставлені I. Брюховецькому, з тими, які були озвучені П. Дорошенку в липні 1667 р., можемо побачити, що в основних пунктах вони були подібними. Крім традиційної формул „бути другом — другам і ворогом — ворогам“, у листах султана і каймакама повторюється умова контролювати козацькі морські походи: „своим казаком накрѣпко заказатъ чтоб они на морѣ сѣдами не выходити“³⁴, „а казаком своим вѣли накрѣпко заказ 8чинитъ чтоб на морѣ стрѣгами не ходили...“³⁵ Повторення умови контролю за морськими походами вкотре свідчить про нагальність і важливість цієї проблеми для Порті.

В обмін султан обіцяв „по вашемъ прошенію“ надати збройну допомогу („послать к вам ратныхъ людей“). Причому уточнення, в який саме спосіб надаватиметься збройна допомога, підтверджує тезу В. Панайте про включення османських протегованіх територій у своєрідну єдину захисну систему на північному кордоні Османської імперії: „о тѣхъ ратныхъ людяхъ посланъ от нас салтанова величества 8каз к крымскому хану и к 8краинским городам к начальным людем...“³⁶

При тому першочергове відання українськими справами знову ж таки передавалося саме кримському ханові. Якщо 1667 р. від П. Дорошенка очікували безпосереднього зв'язку з Портую щодо поточних новин, то I. Брюховецький не просто мав „и с нимъ ханом в дрѣжбѣ бѣть, чтоб промеж вами дѣнь от дни дрѣжба била“, але повідомляти новини саме кримському ханові: „а какие дѣла 8 тебѣ бѣдѣт и о том присылати б посланцовъ своихъ с листами к крымскому хану“³⁷. Каймакам Kara Mustafa-pаша підтверджив це очікування у більш прямий спосіб: „и о том салтаново величество 8казалъ отписатъ к честномъ и благодатномъ к крымскому хану величество чтоб вас и города и дрѣвни ваши оберегат, и противъ недрѣгов стоять, и о всѣхъ вашихъ дѣлѣх салтаново величество 8ка-

³² Таким чином, виглядає, що опосередковані чутки про перебіг посольства, згідно з якими султан погодився прийняти I. Брюховецького під свою протекцію лише за умови, що московські воеводи залишать територію Лівобережжя, не відповідає дійсності. Див.: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 158.

³³ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 63.

³⁴ Там само.— Стб. 64.

³⁵ Там само.— Стб. 104.

³⁶ Там само.— Стб. 65.

³⁷ Там само.

зал єм⁸ крымском⁸ хан⁸ вѣдать“, „и вам по вашем⁸ жѣланию и по чѣлобитю крымской хан и 8краиныхъ городовъ паши с ратными людми помочи 8чин8т подават и салтанова величества 8каз к ним послал“³⁸.

Цікаво, що і султан, і каймакам звертаються до І. Брюховецького як до „запорізького гетьмана“. Хоча, за словами каймакама Мустафипаші, султан пообіцяв „vas и города и дѣревни ваши оберегат“³⁹, вони обидва не уточнюють, про які саме території йдеться, і, на відміну від листів до П. Дорошенка, ніде не вживають терміна „Україна“. Таким чином, можемо припустити, що, оголошуючи протекцію над І. Брюховецьким, Порті не йшлося про жоден конфлікт із наміром оголосити про свою протекцію і над П. Дорошенком, а згодом — також над П. Суходієвим.

Разом з тим подібність умов, оголошених і П. Дорошенкові (в липні 1667 р.), і І. Брюховецькому (в травні 1668 р.), дає змогу нам оцінити основні очікування Порти від надання протекції українським гетьманам: уbezпечення своєї території від козацьких морських походів. У той же час стурбованість річнополітсько-московською угодою в Андрусові актуалізувалась як включення козацької України у систему захисту північних кордонів імперії. В той же час, якщо зауважити звільнення України від сплати данини, фокусуючись на потребі у військовій службі своїх нових підданих, та чутки щодо планів розмістити яничарські корпуси у стратегічно важливих українських містах, можна припустити, що від самого початку переговорів про протекцію Порта розглядала Україну як важливий плацдарм для наступу на Річ Посполиту чи на Москву, чи на обох, чий альянс вона настільки не схвалювала.

Тим часом найраніший відомий проект угоди про протекцію, який дає змогу оцінити, які очікування мала козацька сторона в особі гетьмана П. Дорошенка, датується липнем 1668 р. Московські інформатори повідомляли, що проект відправлено до Стамбула за посередництвом загадуваного османського чавуша Юсуфа, який відвідав гетьманську резиденцію в Чигирині після посольства І. Васильковського і Г. Снітковського. Цей проект наявний у двох перекладах: російському (який являє собою подвійний переклад з латинської і грецької мов) та італійсько-му⁴⁰. Саме він міг бути схвалений київським митрополитом Йозефом Нелюбовичем-Тукальським, який відвідав козацьку раду у Чигирині ще у січні 1668 р.⁴¹ Відповідно, проект відображав інтереси як козацької, так і київської церковної еліти, і висвітлював кілька ключових тем: територіальні претензії гетьмана, обов'язки козаків в обмін на протекцію, повноваження гетьмана після одержання протекції, умови перебування військ султанових васалів на території України, релігійні питання та порядок дипломатичної комунікації.

Якщо переклад копії цього документа, що міститься в архіві Посольського приказу, точний, то П. Дорошенко претендував на юрисдикцію над дуже обширними територіями, окреслюючи простір між Пе-

³⁸ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 104.

³⁹ Там само.— Стб. 103.

⁴⁰ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 122.

⁴¹ Там само.— С. 119—120.

ремишилем і Самбором і на 20 миль далі за Київ, від Вісли й Немана й до Севська і Путівля*. Ба більше, наприкінці документа зазначалося, що якщо козаки завоюють якесь місто за допомогою османської армії, воно перейде під юрисдикцію гетьмана, і що в ньому не розміщатимуться османські залоги⁴². Очевидно, окреслюючи кордони своїх майбутніх володінь, П. Дорошенко, за прикладом Богдана Хмельницького та Івана Виговського, заявляв свої права на спадщину Давньої Русі⁴³. Щоправда, порівняно з останніми він дещо трансформував свій аргумент, твердячи не про те, що козаки належать до „стародавнього народу руського“, а це, відповідно, легітимізує іхнє право на давньоруську спадщину, а що, навпаки, мешканці руських територій „всі є козаки“⁴⁴. При тому П. Дорошенко очікував, що для одержання контролю над цими територіями султан мобілізує не лише імперську армію, але й війська кримських, черкаських, ногайських та буджацьких татар. Відповідно, передбачалося, що султан не укладатиме угод з „ворогами“, що їм належали землі, які слід було „повернути“ під владу гетьмана,— Москвою та Річчю Посполитою⁴⁵.

П. Дорошенко хотів убездечити жителів „казацького рода“ від полону, а українські території від того, щоб церкви перетворювали на мечеті. У судових справах, де фігурували б і козаки, і турки, П. Дорошенко резервував за козаками право, щоб іх судила лише старшина⁴⁶.

Навзасім П. Дорошенко зобов'язувався „воевати со всяким неприятелем повелителства твоего“ за умови, що козаки не сплачують данину та вільно обирають гетьмана. Особлива важливість права на вільне обрання гетьмана підкреслюється тим, що цю умову в документі повторено двічі. Демонструючи свою турботу про грецьких церковних ієрархів у Константинополі, П. Дорошенко очікував від султана, що той забезпечить захист „праведному патріарху“ Мифодію (1668—1671)⁴⁷. Нарешті, П. Дорошенко вимагав, щоб у комунікації з Чигирином султан видавав документи руською або грецькою мовами та щоб султанові послі посługовувалися „руським діалектом“⁴⁸.

Загалом план П. Дорошенка виглядає як вкрай амбітний проект, який повністю суперечив чуткам, котрі ширилися раніше, що П. Дорошенко готовий сплачувати данину, „как Волоский князь платить“ в обмін на османську протекцію⁴⁹. Саме цей проект переконав деяких істориків у тому, що П. Дорошенко „вів себе як сильний і незалежний

* Сьогодні м. Севськ у Брянській області (Російська Федерація) та м. Путівль у Сумській області (Україна).

⁴² Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1873.— Т. VIII: 1668—1669, 1648—1657.— С. 219—220.

⁴³ 1667 р. П. Дорошенко висунув подібні вимоги і під час переговорів про прийняття протекції московського царя. Див.: Кочегаров К. Древнерусское прошлое в политических концепциях украинской элиты второй половины XVII века // Славяноведение (Москва).— 2015.— № 2.— С. 19—41.

⁴⁴ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 219.

⁴⁵ Там само.— С. 120.

⁴⁶ Там само.— С. 218.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.— Т. VII.— С. 31.

партнер, котрий диктував свої умови іншій стороні⁵⁰, та у тому, що саме він ліг в основу пізнішої угоди між султаном Мехмедом IV та гетьманом П. Дорошенком⁵¹.

За свідченнями інформаторів Посольського приказу, вже у вересні 1668 р. османський чавуш, якого вони називають Гачабаш*, привіз П. Дорошенкові лист із контрпропозиціями султана, який начебто погодився скасувати данину для козаків, але натомість вимагав розміщення двох однотисячних яничарських корпусів — одного в Чигирині, а другого — в стратегічно важливій Кодакській фортеці. Інформатори також заявляли, що П. Дорошенко намагався домовитись, щоб яничарів було розміщено лише на Кодаку, не в Чигирині. Ба більше, повідомлялось, що наступне посольство від П. Дорошенка, надіслане до султана у вересні 1668 р. і очолюване Лукашем Бускевичем, повернулося із султанською вимогою розмістити яничарські корпуси „у багатьох містах“⁵².

Зважаючи на природу джерел, які подають таку інформацію, достіль важко зробити висновок, чи розміщення османських військових загород в Україні справді було на порядку денному під час обговорення умов надання П. Дорошенкові османської протекції. Оскільки ні ці, ні інші джерела не свідчать, що вказана умова будь-коли обговорювалась під час козацьких рад, які скликали перед прибуттям османських послів, такі свідчення могли бути і результатом стратегії чернігівського єпископа Л. Барановича, який перебував в опозиції як до П. Дорошенка, так і до київського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, який фактично схвалив прийняття османської протекції. Саме Л. Баранович відзначений як відправник більшості посланців до Москви, які й повідомили про можливе розміщення османських військ в Україні.

У будь-якому разі, чутки про плановане розміщення яничарських корпусів в Україні як частини умов надання султанської протекції могли мати вплив, навіть незважаючи на ступінь їх достовірності. Зокрема, вже сам факт їх поширення може стати основою припущення, чому хан раптово відкликав свою підтримку гетьманові П. Дорошенку влітку 1668 р., натомість підтримавши „альтернативного гетьмана“ П. Суховія. Причини цієї різкої зміни достатньо важко зрозуміти з часто цитованого уривка листа калги-султана Крим-Гірея до повного коронного гетьмана Дмитра Єжи Вишневецького від 23 листопада 1668 р. про те, що до такого кроку їх змусило „шалберство П. Дорошенка“⁵³. Втім дослідники припускають, що кримський хан не міг вітати завершення переговорів П. Дорошенка про прийняття османської протекції, оскільки це зменшило б власний вплив хана в регіоні⁵⁴. Од-

⁵⁰ Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667—1671 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.— Москва, 1998.— Часть 2.— С. 87; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 171.

⁵¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 197.

* Олександр Галенко вважає, що йдеться не про власне ім'я, а про прізвисько, похідне від посадового титулу — Hacı Başı — проводир прочан на процу до Мекки та Медини.

⁵² Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 103, 153—154.

⁵³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 pp.— К., 2003.— С. 196.

⁵⁴ Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе...— С. 88; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 172—173.

нак, зважаючи на те, що, як випливає з султанового листа до П. Дорошенка⁵⁵, переговори про прийняття гетьманом османської протекції не були для хана секретом щонайменше з липня 1667 р., ця теза потребує докладнішої аргументації. Натомість розміщення османських загород на території України виразно маркувало б її як безпосередні султанські володіння, безвідносно до риторичних формул, уживаних для описання її статусу щодо Османської імперії. Для кримського хана як османського васала це повністю відрізalo б шлях до здійснення набігів на цю територію з метою вибрання ясиру.

Відзначимо, що, незважаючи на інтенсивний обмін посольствами між Стамбулом та Чигирином упродовж 1667—1668 рр., які начебто мали на меті обговорення умов надання та, відповідно, прийняття султанської протекції, сліди цих переговорів та цитованих проектів важко знайти в імперському офіційному документі, виданому 1 червня 1669 р. та врученому П. Дорошенкові під час Уманської козацької ради 25 серпня того ж року.

Так, у березні від 1 червня 1669 р., оригінал якого зберігається у РГАДА⁵⁶, султан оголосив свою протекцію над П. Дорошенком, визнаючи його юрисдикцію над трьома регіонами — *sari* Катиш (запорожцями), *Barabaş* (лівобережними козаками) та *Potkal* (правобережними козаками)⁵⁷ як над санджаком⁵⁸ без сплати данини за умови, що П. Дорошенко „лишатиметься непохитним на шляху своєї покори“⁵⁹. Окреслення конкретної території юрисдикції, яка хоч і не збігалася із цитованим планом зразка липня 1668 р., цілком вписувалася в амбіції П. Дорошенка встановити свою гетьманську владу „над усією Україною“. Відповідно, П. Дорошенко зобов'язувався „обороняти і захищати свою країну, і зберігати і охороняти населення; він має забезпечувати належні дії і міри у [своїх] провінціях і утримувати порядок і дисципліну між трьома [названими] козацькими народами і за нагоди [воєнної] кампанії [...] він має прибути у призначене місце зі своєю армією в порядку і бойово-му строю“⁶⁰.

⁵⁵ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 1—2.

⁵⁶ Там само.— Ф. 89 (сношения России с Турцией), оп. 2, № 36. Оригінал документа потрапив до Москви 1676 р. разом із османськими владними інсигніями, переданими П. Дорошенкові під Уманню.

Два переклади цих документів з неточних копій, які надіслали до Москви Михайло Ханенко 1669 р. і Петро Дорошенко 1676 р., опубліковані в: Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1887.— Т. IX: 1668—1672.— С. 173—174; Там само.— Санкт-Петербург, 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 758—759. Перший з цих перекладів датований 1 травня 1080 (1669) р., другий — 1 березня (маарем) 1080 р. Насправді перший місяць ісламського календаря (*muhamrem*) 1080 р. хіджри відповідає червню 1669 р. за григоріанським календарем. Справді, означений березень 1669 р. Крім того, існує османська канцелярська копія документа, досі не прокоментована фахівцями щодо ідентичності оригіналу: *Başbakanlık Arşivi* [Istanbul].— İbilemin Hariciye 52.

⁵⁷ Про ідентифікацію цих термінів див.: Pritsak O. Daserstetürkisch-ukrainische Bündnis // Oriens.— 1953.— N 6.— S. 280—285.

⁵⁸ Санджак — „прапор“/провінція, що входила до складу еялету / бейлербеїліка. Цим та іншими визначеннями, поданими у тексті та примітках, завдячуємо глосарію, уміщенному у: Хроніки Найми з історії України.— С. 264—268.

⁵⁹ Цит. за: Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681.— Р. 142.

⁶⁰ Там само.

Д. Колодзейчик відзначив, що тип документа (*berat* чи *menşur*) від 1 червня 1669 р., надісланого П. Дорошенкові, визначав статус П. Дорошенка як еквівалентний статусу господарів Молдавії та Валахії⁶¹. Подібним чином, проаналізувавши елькаби, вживані в османській кореспонденції, О. Галенко прирівнює статус козацької України до Молдавії, Валахії та Трансильванії, відзначаючи, що османці мали козацьких гетьманів за незалежних, але несуворенних правителів, які стояли в імперській владній ієрархії близько до санджакебей⁶². Цьому сприяє також формулювання, ужите в оригінальному документі, про те, що султан умістив П. Дорошенка „серед всієї сукупності підданих моєї звичайної милості — Валахії, Молдавії та інших“⁶³.

Отже, головним завданням П. Дорошенка було збереження належного порядку на вівреній території та військовий обов'язок. Впадає у вічі особлива роль кримського хана як помічника в „охороні“ України, постійно наголошувана у подальшому листуванні османських достойників із гетьманом. Крім уже цитованих нами документів, у листі каймакама, датованому 15 червня 1670 р., читаємо, що в разі непокори частини козацького війська П. Дорошенкові він має звертатись по допомогу саме до хана: „которые казаки бывши под твоим начальством 8чиннатца тебѣ непослушны и тебѣ б о том писать и призывасть крымского хана, и тѣхъ своеолныхъ людей казаковъ внимать и смирять чтоб били тебѣ послушны, а с крымскимъ ханомъ быти б тебѣ в совѣте и о всякихъ дѣлехъ ссылатис почастъ...“⁶⁴ Нагадаємо, що на той час хан Адиль-Гріей все ще підтримував П. Суховія, а стосунки між Чигирином і Бахчисараєм залишались вкрай напруженими. Тобто, по суті, візир залишив у сфері відповідальнosti П. Дорошенка налагодити і підтримувати стосунки з Кримом. Підкреслимо, що характерною тут є не вимога зближення з Кримом, який і до того був як традиційним союзником, так і традиційним противником українських гетьманів, а те, що П. Дорошенко як османський підданий мав першою справою шукати допомоги не у свого безпосереднього протектора, а у визначеного ним для цієї ролі васала.

Друга постійна тема в цій кореспонденції,— це вимога чимчастіше надсилати козацьких посланців з повідомленнями про поточні політичні події, як-от читаємо: „ваша слугуба вперед от дне до дне возвышена бывшет, выше прежнихъ гетманов и честна, а о чемъ тебѣ быть челомъ и ты б присыпал кого годно чтоб безприсылки не было...“⁶⁵ чи „свѣтъ в послѣшаний, и что дѣѧтца в вашем родѣ, дабы есть к Сѣрдаим пашѣ, такъ же и к намъ о всемъ вѣдомо 8чинили, вѣрности твоей прилѣжно жѣдаємъ...“⁶⁶ Такі запити мали цілком практичний сенс, оскільки, як відомо, П. Дорошенко підтримував зв'язок з усіма трьома потенційними покровителями

⁶¹ Kołodziejczyk D. Tertium Non Datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави // Гадяцька унія 1658 року / За ред. П. Соханя.— К., 2008.— С. 72—73.

⁶² Галенко О. Коментар про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ (Київ).— 1997.— № 1—2.— С. 219.

⁶³ Цит. за: Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681.— Р. 142.

⁶⁴ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 7.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.— Стб. 121.

(султаном, царем і королем). Очевидно, саме сумніви у вірності П. Дорошенка були причиною вимог доводити свою лояльність шляхом постійного зв'язку зі Стамбулом і Бахчисаarem, постачаючи новини, та публічно демонструвати свій намір залишатися під османським захистом.

Поза тим, статус санджака, яким означалася територія України, підпорядкована П. Дорошенкові, не мав консолідованиого смислового значення стосовно ступеня суверенітету гетьмана: його міг мати як управитель умовно сувереної території, так і управитель території, що входила до „добре захищених володінь“. А отже, згідно з докumentальними свідченнями, статус козацької України як протегованої території виглядав досить розмито.

Процедура надання та прийняття протекції

Досліджуючи процедуру переходу гетьмана П. Дорошенка під османську протекцію, важливо брати до уваги не лише процедуру надання, але і процедуру прийняття османської протекції. З погляду Османської імперії, протеговані нею європейські державні утвори вписувалися в імперську владну ієрархію. Однак з погляду самих протегованих територій вони також залишалися частиною місцевої системи лояльностей і у такий спосіб належали до двох різних „міжнародних спільнот“⁶⁷ з різними традиціями розуміння правил та значення протекції.

Процедура оголошення протекції в Османській імперії не була уніфікована. В будь-якому разі, з точки зору османської традиції, надання імперського диплома та передання владних інсигній, зокрема, булави, бунчука та хоругви, які П. Дорошенко публічно прийняв під час Уманської козацької ради (серпень 1669 р.), завершували процедуру надання протекції. Однак, з козацької точки зору, прийняття османської протекції все ще мало бути фіналізоване одностайною ухвалою презентативної козацької ради та складанням присяги.

Виглядає, що в османському імперському палаці були добре ознайомлені з процедурою прийняття протекції, яка була б легітимною в очах козацького загалу. Так, у листах, надісланих до П. Дорошенка і прийнятих гетьманом під час Корсунської козацької ради, досить детально прописано, в який саме спосіб П. Дорошенко має оголосити про свій статус протегованого володаря.

Зокрема, у листі султана Мехмеда IV, датованому груднем 1668 р., зазначено, що у відповідь на прохання П. Дорошенка „о санжаках, о бйнчюкѣ, о знамени“, він, султан, „пожаловал вас тѣми санжаки, и вамъ быв 8 нас салтанова величества под высокую рѣкою в холопствѣ слѣжит вѣрно и правою...“ Крім того, султан повідомляв, що надсилає гетьманові „доброй золотной кафтан“ та відзначив, як саме такий дарунок належить прийняти: „И какъ к тебѣ том Мѣстофа наше государское жалованье привезет и отдастъ тебѣ, и тебѣ б то м[ое?] салтанова величества жалованье принять с великою честью и вздѣвать на себѣ...“⁶⁸

⁶⁷ Kunčević L. Janus-face dsovereignty: The international status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period // The European tributary states...— P. 119—121.

⁶⁸ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 3—4.

При тому каймакам Кара Мустафа-паша дав набагато детальніші інструкції стосовно процедур визнання османської протекції⁶⁹. По-перше, каймакам наголосив на потребі публічної церемонії при одержанні подарунків: „при отбираны того подарка и листовъ радость 8чини стрелбою п8шеною и р8чною, для того чтоб сторонние ваши вороги в8ѣдомивши о такои салтанской милости, вам і всемъ воиск8 запорожском8 обавленнои милости“⁷⁰. По-друге, він продемонстрував розуміння щодо досягнення згоди в козацькому середовищі стосовно визнання султана протектором: „а за прибытием нашого посла, 8чините рад8, на которои раде чтоб были заднепрaне и запорожцы и на чем все воиско поволит, и каковы голосы б8дятъ, и с тоeж рады при нашем послѣ паки своих к салтан8 и к нам о всемъ о томъ вѣдомо чиня присылаите, а какъ единогласно б8дете, і всѣ згодно с присaгою на жeлатeство 8чиненною пришлете“⁷¹.

Після прибуття султанських послів перед початком Корсунської козацької ради, який присвячене спеціальне дослідження Миколи Крикуна, П. Дорошенко спрaвдi влаштував триденний бенкет та „чинил стрелб8 ис п8шeк и из мeлкова р8жъя“⁷². Гетьман також публічно одягнув на себе „каftan i золотоголову ферязь, підшиту білою телятиною“, які були надіслані йому в подарунок від султана — в такий спосіб він символічно визнав зверхність османської влади⁷³. Розвідка Лілії Бережної розвiює нашi сумнiви в тому, що в козацькому середовищі добре розумiли значення церемонiї публiчного одягання дарованого верхнього одягу⁷⁴.

Разом з тим особливостi дарованого каftана (в Корсуні) та наданих османських iнсигнiй (в Уманi) повертають нас до дискусiї про мiсце П. Дорошенка у владнiй iєрархii Османської iмперiї. Пригадаймо, що особливостi документiв (тип документа та вживанi в кореспонденцiї елькаби), наданих П. Дорошенку на управлiння територiєю як санджаком, дали змогу дослiдникам розмiстити iх поруч з князем Трансильванiї та господарями Молдавiї i Валахiї. Втiм угorskий дослiдник Янош Сабo зазначає, що трансильванськi князi одержували санджак, який пасував бейлербею* (не санджакбею), i церемонiальний одяг не типу каftан, а „карапiche“, пiдшитий соболями, який також пасував управителю в гiдностi бейлербея⁷⁵. Гabor Карман, аналiзуючи контакти

⁶⁹ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 116—118. Хоча переклад листа недатований, змiстовi маркери, як-от повiдомлення про згаданого у султановому листi Мустафу-агу та подарований султаном каftан („Посыпает к вам в посольстве М8стаф8 аг8 салтанъ, и с нимъ к вамъ воиск8 запорожского гетман8, вознамение своею к вамъ воиск8 запорожском8 млисти в подаркe каftанъ дарить“) впевнюють у тому, що лист надiслано одночасно з цитованим листом султана Мехмеда IV вiд грудня 1668 р.

⁷⁰ Там само.— Стб. 117.

⁷¹ Там само.— Стб. 118.

⁷² Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 125.

⁷³ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 131.

⁷⁴ Бережна Л. Дари Мазепи. Культура подарункiв українських гетьманiв у системi дипломатичної комунiкацiї другої половини XVII столiття // Київська Академiя.— К., 2014—2015.— Вип. 12.— С. 228.

* Бейлербей (бей над беями) — управитель провiнцiї (еялету / вiялету).

⁷⁵ Szabo J. The insignia of the princes of Transylvania // Turkish flowers: studies on Ottoman art in Hungary / Ed. by I. Gerelyes.— Budapest, 2005.— P. 131—132.

трансільванських князів із будайськими пашами (бейлербеями), також дійшов висновку, що в османській владній ієрархії трансільванські князі зайлами не нижчу від бейлербея позицію⁷⁶. Крім того, Я. Сабо зазнає, що молдавським господарям традиційно надсилали два бунчукі, які також пасували бейлербеям⁷⁷, на відміну від санджакбейів, котрим (як П. Дорошенкові) надсилали один бунчук. Ба більше, Я. Сабо твердить, що, згідно з османськими джерелами, трансільванські князі стояли у владній ієрархії Османської імперії вище, ніж господарі Молдавії і Валахії⁷⁸. Таким чином, наявні свідчення щодо передачі османських владних інсигній піддають сумніву паритетну позицію гетьмана П. Дорошенка стосовно трансільванського князя Михая I Анафі (1661–1690), молдавського господаря Георгія IV Дуки (1668–1672) та волоського господаря Антонія I Попешти (1669–1672) у владній ієрархії Османської імперії.

Друге питання, наскільки легітимним було визнання османської протекції з точки зору козацького загалу, а надто всіх трьох козацьких спільнот, означених у султанському бераті. Передбачалося, що згадана каймакамом потреба в одностайній ухвалі козацькою радою мала б бути задоволена ще в Корсуні у березні 1669 р. Анонімний польський автор „Меморіалу“ (який міг бути очевидцем з числа членів польського посольства, також присутнього на раді)⁷⁹ пригадував, що П. Дорошенко запитав у козацького товариства: „Як ви мені даете цей клейнод Війська Запорозького, то я зараз зичу бачити [...] при кому бажаєте зоставати: чи при дідичних панах своїх? чи при Москві? Чи при турцині?“ У відповідь всі заволали: „Ані під своїми панами, ані під Москвою, але повністю піддаємося Турчинові“⁸⁰.

Однак, якщо у своєму дипломі султан визнав П. Дорошенка гетьманом „усієї України“, включно з Правобережжям, Лівобережжям та Запорізькою Січчю, сумнівно, що „вся Україна“ підтвердила своє бажання визнати султана своїм протектором. Незважаючи на те, що у листі до великого візира Къюпрюлюзаде Фазила Агмеда-паши відразу після Корсунської ради П. Дорошенко поспішив запевнити султана про її належній перебіг, „на которой Радѣ были 8сѣ полковники, старшина и чернь Воиска Запорозкого з го[ро]довъ обоихъ сторонъ Днѣпра“⁸¹, насправді відомо, що рада була набагато менш репрезентативною. Наявні джерела свідчать, що цю раду не відвідав жоден лівобережний полковник і не більш як 20 представників лівобережної старшини. Для контрасту, правобережні полки були представлені понад 500 представниками старшини. Однак навіть Правобережжя не було представлене всіма полковниками, серед яких бракувало таких визначних імен, як Іван Сір-

⁷⁶ Kármán G. Ein Handkuss für den Pascha? Siebenbürgische Gesandte in Ofen // Zeitschrift für Historische Forschung.— Beiheft 52.— Interculturelle Ritualpraxis in der Vormoderne: Diplomatische Interaktion an den östlichen Grenzen der Fürstengesellschaft / Hrsg. von C. Garnier, C. Vogel.— Berlin, 2016.— S. 147—152.

⁷⁷ Szabo J. The insignia of the princes of Transylvania.— P. 134.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 143.

⁸⁰ Там само.— С. 131, 144.

⁸¹ Оригінальний лист, датований 12 березня 1669 р., який, найвірогідніше, був перехоплений у Польщі і, відповідно, ніколи не досяг адресата, опублікований у: Там само.— С. 146—147.

ко, Остап Гоголь та Стефан Щербина. Щодо представників Запоріжжя, то ситуація була ще більш невтішною: джерела свідчать, що незадовго до ради до П. Дорошенка прибуло близько 70 запорожців, однак у ради взяли участь не більше 11 з них⁸². Відтак, оптимістичні свідчення П. Дорошенка щодо репрезентативності Корсунської козацької ради досі не знайшли підтвердження в інших джерелах. Ба більше, нагадаємо, що Дорошенкові політичні опоненти звинувачували його саме у прийнятті османської протекції без належної ради. Так, у серпні 1669 р. новий суперник П. Дорошенка за гетьманську владу Михайло Ханенко писав: „вътравляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников подpisав руку турецькому салтану, добиваючись панства, в подданство, так как Волохи и Мутъяния живут, Украину поддал“⁸³.

Поза тим існують інтригуючі контрастні повідомлення щодо того, чи П. Дорошенко разом із старшиною складав присягу султанові під час Корсунської ради. Виглядає, що хоча козаки публічно підтвердили своє бажання прийняти протекцію Мехмеда IV, вони не фіналізували процедуру складанням присяги⁸⁴. Показово, що на Корсунській ради були присутні й представники польського короля Яна III Собеського, який оголосив про намір короля надіслати гетьманські владні інсигнії П. Дорошенку. Ба більше, під час згаданої ради було обрано козацьких послів до короля, які мали прояснити статус козацької України в межах Речі Посполитої⁸⁵.

Можна припустити, що саме така незавершена, з точки зору козаків, процедура прийняття османської протекції давала змогу П. Дорошенкові бути досить гнучким, визначаючи свій статус стосовно султана у своїй кореспонденції. Як зауважив М. Крикун, коментуючи свої взаємини із султаном, П. Дорошенко намагався уникати терміна „підданство“, заміняючи його нейтральнішим „опіка“⁸⁶. Зокрема, у листі до великого візира, надісланого відразу після Корсунської козацької ради, П. Дорошенко висловив свою вдячність за те, що султан там милостиво прийняв його послів і, „принявши в шпек⁸⁷ боронити постановил“⁸⁷.

Очевидно, якщо П. Дорошенко виявляв обережність, добираючи слова у листах до Порти безпосередньо після козацької ради, де він разом із іншими козаками публічно оголосив, що вони „піддаються турчину“, то він був набагато обережнішим, пишучи до інших адресатів. Як відомо, П. Дорошенко по слідовно заперечував те, що став підданим султана після Корсунської козацької ради⁸⁸. Його посол Лукаш Бускевич, який начебто завершив переговори про османську протекцію над козацькою Україною, висловив це заперечення у найвиразніший спосіб. У своєму часто цитованому листі від 18 квітня 1669 р. він заявив:

⁸² Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 127—128.

⁸³ Акти ЮЗР.— Т. IX.— С. 43; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 211.

⁸⁴ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 134—135.

⁸⁵ Там само.— С. 136.

⁸⁶ Там само.— С. 135.

⁸⁷ Там само.— С. 146.

⁸⁸ Там само.— С. 135.

”[...] домышляюсь, что многих посольство мое в Турки побунтовало, разумеючи, что с подданством туды его милость пан гетман послал меня [...] токмо не даждь Бог, чтобы мы так неразсудительно слепым поспешением в турское иго шеи свои отдали“⁸⁹.

Аналогічно, немає доказів, що присягу складено й під час Уманської козацької ради, де П. Дорошенко прийняв османські владні інсигнії. Ба більше, окремі джерела демонструють, що в 1670-х роках козацька старшина все ще не мала певності у її статусі щодо Османської імперії, так само як і інформатори, що намагалися прояснити цю ситуацію перед своїми патронами. Так, польський інформатор з Акермана Вацлав Камінський писав, що у червні 1670 р. від гетьмана П. Дорошенка до Стамбула прибуло посольство, яке прихильно прийняв каймакам. При тому каймакам начебто пообіцяв всіляку допомогу татарського війська, якщо тільки козаки стануть підданими султана⁹⁰.

Існує ще одна подія, на яку дослідники іноді вказують як на завершальну в плані прийняття османської протекції над козацькою Україною, а саме козацька рада, скликана між листопадом і груднем 1670 р. Утім, вказуючи на ці дати, вони передусім покликаються не на оригінальні джерела, а на судження класиків — Дмитра Дорошенка та Яна Рипки. Так, Д. Дорошенко повідомляє, що, за свідченнями втікача сотника Тарасовського, П. Дорошенко зібрав на раду полковників у листопаді 1670 р., і вони ухвалили рішення піддатися султанові⁹¹. Однак польський король Міхал Корибут Вишневецький у своєму універсалі, виданому в січні 1671 р., посилаючись на свідчення того ж Тарасовського, заявив, що він добре поінформований про перебіг справ в Україні і що він знає, що П. Дорошенко скликав раду в грудні 1670 р., де закликав „піддатися турчину“⁹². Очевидно, заклик „піддатися турчину“ не дорівнював ухвалі старшинської ради з цього приводу. Аналогічно, у своїй колективній праці Д. Дорошенко і Я. Рипка дійшли висновку про те, що у листопаді 1670 р. козацька старшина затвердила османську протекцію над Україною⁹³. Втім джерело містить ремарку лише про те, що „в листопаді 1670 р. рада старшини у П. Дорошенка обговорює підданство Туреччині“⁹⁴. В будь-якому разі, вказані джерела наштовхують на думку, що козацька старшина не вважала процедуру прийняття протекції фіналізованою після козацьких рад у Корсуні і в Умани. Водночас перебіг цих рад виявляє виразний контраст із Переяславською радою, на якій Богдан Хмельницький разом зі старшиною склав присягу перед представниками царя Олексія Михайлова⁹⁵. Іншими словами, наявні

⁸⁹ Акти ЮЗР.— Т. VIII.— С. 153.

⁹⁰ Czamańska I. Czy wojna z Turcją była nieunikniona? Poselstwo Kazimierza Wysockiego do Turcji w latach 1670—1672 // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1985.— Т. 92.— С. 778.

⁹¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 322.

⁹² AGAD w Warszawie, Libri Legationum 25, s. 193 v.

⁹³ Dorošenko D., Rypka J. Hejtman P. Dorošenko a jeho turecká politika.— S. 32—33.

⁹⁴ Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.— К., 1929.— Т. 6.— С. 462.

⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. / Ред. П. С. Сохань (голова) та ін.— К., 1997.— Т. IX.— С. 741.

джерела свідчать про те, що, згідно з османськими традиціями, П. Дорошенко визнав протекцію султана Мехмеда IV, однак, згідно з козацькими традиціями, його статус залишався не вповні визначеним.

Оскільки наразі невідомі его-документи, які б розкривали реальні наміри П. Дорошенка, можна запропонувати різні інтерпретації його стратегії щодо Османської імперії. По-перше, можливо, що П. Дорошенко використовував зближення зі султаном тільки як розміну монету під час переговорів про протекцію з московським царем і польським королем задля одержання кращих умов від одного з них. По-друге, можна припустити, що П. Дорошенко розглядав можливість прийняття якогось подвійного протекторату⁹⁶. Третім варіантом може бути те, що П. Дорошенко тримав свої опції відкритими, аби приєднатися до сторони, яка виявиться найпотужнішим протектором.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що, відповідно до османських традицій, процедура прийняття П. Дорошенка до „добре захищених володінь“ була завершена виданням імперського берату та передачею П. Дорошенкові символічного кафтана та османських владних інсигній. Втім з козацької перспективи вона так і не була фіналізована, оскільки Корсунська рада, де козаки „одноголосно“ підтвердили своє бажання прийняти османську протекцію, не була репрезентативною. Крім того, ні Корсунська, ні Уманська козацькі ради не завершились складанням присяги новому протекторові. Відтак, османські достойники декларували підданство П. Дорошенка принаймні з липня 1667 р., тоді як П. Дорошенко і козацька старшина не виявляли певності у цьому і наприкінці 1670 р. Зі свого боку, гетьман П. Дорошенко послідовно уникав визнання, що він став підданим султана, використовуючи невизначені формулювання при описі його відносин із Портю після 1669 р. Такий стан справ, по-перше, підводить нас до очевидної різниці у правових культурах Османської імперії та козацької України, що робить безсенсовими дискусії, чи насправді П. Дорошенко був „залежним“ або „незалежним“ володарем після прийняття османської протекції. В османській правовій традиції не було поняття „незалежний васал“. У той же час де-факто П. Дорошенко поводився як незалежний володар, не перестаючи контактувати з низкою потенційних протекторів і не зважаючи на обіцянки вірності султанові. Його ж справжня роль у відносинах з Османською імперією оприявлена лише після того, як мусила вийти зі суто дипломатичної площини під час наступу османської армії на Річ Посполиту 1672 р.

* * *

Далі подаємо 11 документів з малоросійських справ Посольського приказу РГАДА. Москва. Документи, серед яких переклади листів султана Мехмеда IV, каймакама Кара Мустафи-паші, кримського хана Селіма-Гірея, гетьмана Петра Дорошенка, головного перекладача Порти Нікюсіоса Панагіотіса, публікуються вперше. При тому збережено графічне окреслення літер *и*, *я*, *ы*, *е*, *ы*, *ъ*, *ѣ*, *ѡ*, виносні позначені

⁹⁶ Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрушові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.— К., 2003.— Вип. 3.— С. 197.

курсивом, паєрик та літеру *ї* в кінці слова передано як *й*. Збережено графічне окреслення *е* та *у*; у квадратних дужках позначено пропущені або скорочені слова.

Тетяна ГРИГОР'ЄВА

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист без початку від султана Мегмеда IV до гетьмана Петра Дорошенка від 7 липня 1667 р., в якому він висловлює умови, на яких гетьман має йому „служити“ за деякою попередньою домовленістю

Стб. 1. [Документ без початку]

...ръскъ в подданство, а вѣрнаа и радѣтелнаа ваша слѣжба намъ извѣстна. И для вѣрнаг вашег подданства и по жѣланию вашемъ а по нашемъ салтанова вѣличества 8казъ и по жалованной грамотѣ, холопъ нашемъ крымскомъ ханъ в вашъ Украинъ и к городамъ воиною ходит не велѣли, и там би по своемъ обѣщанию слѣжить намъ салтановъ вѣличествъ¹ вѣрою и правою по нашей салтанова вѣличества жалованной грамотѣ какова тебѣ дана напрѣдъ сего, а[...]шѣй² сторонѣ дрѣзыамъ бити тебѣ дрѣгомъ, а нѣдрѣгомъ, а казаковъ на морѣ не пѣщать и томъ би тебѣ 8чинить крѣпко за-казъ, а с крымскимъ ханомъ быти тебѣ в дрѣжбѣ и в совѣт[...] а присланыхъ вашихъ с нашимъ салтанова вѣличества 8казомъ отпѣстили к вамъ нѣзадѣржавъ, а ратныхъ би людѣй тебѣ приготовитъ к нашемъ походу³ кѣды мы салтаново вѣличество впрѣдъ изволили имти, // стб. 2: и бѣде впрѣдъ намъ салтановъ вѣличествъ про слѣжбъ вашъ извѣстно бѣдетъ и мы Украинъ и городи ваши вѣлимъ оберегать чтоб они были в цѣлости, и о томъ к крымскомъ хану⁴ повѣлѣниe наши послано бѣдетъ, и тебѣ б по сей нашей грамотѣ бити надежн[...]. Писана в Димстокъ поле³ лѣта 1078мъ году⁴ мсца магарама 15г числа⁴.

[Нижче іншимъ почеркомъ і чорниломъ:] „томъ ннѣ 7й годъ“.

¹ Султан Мегмед IV (1648—1687).

² Мабуть, було „а в нашей“.

³ Ймовірно, околиці (поле — переклад *sahra* (тур.) — відкритий простір довкола великого міста) міста Дімотика у Східній Фракії, контролювані османцями з XIV ст. (сьогодні місто Дідімотіко на території сучасної Греції). 1667 р. османське військо саме концентрувалося у Фракії під час війни за о. Крит між Османською імперією та Республікою Венеція (1666—1669). Ідентифікацією цієї території завдачуюмо Олександрові Галенку.

⁴ 7 липня 1667 р. Тут і далі дати наведено за григоріанськимъ календаремъ.

[Через певний пропуск:] „Листъ М8стафы паши⁵ писан к Дорошenk⁸ из Демитокапола о томъ же слово в слово что и т8рской салтан писаль с тѣми же посланци с Михайлom⁶ вишей сего писанным“ //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 2

Лист від султана Мегмеда IV до гетьмана Петра Дорошенка, датований груднем 1668 р., в якому він оголошує про прийняття П. Дорошенка „в холопство“ та про те, що надсилає йому кафтан

// стб. 3: переклад с т8рского писма каков писал т8рской салтанъ к Петr8 Дорошenk⁸.

В начале написано золотом, салтанъ Магометъ салтана Ибраимов сынъ⁷.

В мессиеве законе почтенном⁸ во Ис8сове законе избранном⁸ запорожском⁸ гетман⁸ Петr8 Дорошenk⁸, от нась от великого гос8даря над гос8дари гос8даря повелѣниe тебѣ то б8ди вѣдомо что ты прислал к намъ посланников своих Л8каша Исковского⁸, да Григорыя Б8логороцкого⁹ с листом своимъ и том твой листъ вѣльли принять и перевестъ, и близнине везири менъ докладывали, и мнѣ потомъ твоем⁸ писм⁸ вѣдомо, и что вы били ч8лом мнѣ салтановъ вѣличествъ о санжаках, о б8нчюкѣ, о знамени¹⁰. И я по вашем⁸ прощению милостию своею пожаловал вас тѣми санжаки, и вамъ быв 8 нас салтанова вѣличества под высокю р8кою в холопствѣ сл8жит вѣрно и правою, да мы же салтаново вѣличество пожаловали тебе милостию своею послали к тебѣ з близнимъ своимъ ч8ловѣкомъ с М8стафою агою¹¹ доброй золотной // стб. 4: кафтан. И какъ к тебѣ том М8стофа наше гос8дарское жалованье привезет и отдастъ тебѣ, и тебѣ б то м[ое?] салтанова вѣличества жалованье принять с великою честью и вздѣватъ на себѧ, а какъ М8стафа ага холоп нашъ назад возвратитца и тебѣ б с нимъ о всаких дѣлех писать и приказать, а я салтаново вѣличество по желанию вашем⁸ все исполню, и вам быть в холопствѣ 8 нас постоанно. Писан в городе Б8гщаре¹², от Магомета пророка нашего 1079м год8 том8 ине 7й год, мсца резепа¹³, а по р8ски августа¹⁴.

⁵ Великий адмірал (1666—1670) і каймакам (заступник великого візира) Кара Мустафа-паша, майбутній великий візир (1676—1683).

⁶ Михайло Раткевич-Портянка.

⁷ Див. приміт. 1.

⁸ Генеральний писар Лукаш Бускевич.

⁹ Уманський полковник Григорій Б8логруд.

¹⁰ „Знамя“ (прапор), тотожне санджаку.

¹¹ Мустафа-ага Селім. Див.: Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 124, приміт. 55.

¹² Ймовірно, місто Бечкерек (сьогодні місто Зренянін у сучасній Сербії). Разом з тим відомо, що між жовтнем 1668 і листопадом 1669 р. султанська резиденція була в Лариссі (Фесалія, Греція). Див.: Murphey R. Exploring Ottoman sovereignty: tradition, image and practice in the Ottoman imperial household, 1400—1800.— London; New York, 2008.— P. 214.

¹³ Грудень 1668 р.

¹⁴ „Резеп“ (rajab) — восьмий місяць ісламського календаря. Очевидно, в документі перекладений як „август“ (серпень), орієнтуючись на восьмий місяць юліанського календаря.

// стб. 5: В листѣ Мѣстафи паши¹⁵ къ Дорошенку⁸ писано о бѣнчюкѣ и о санжаках слово въ слово какова жалованнаѧ грамота тѣрскаго салтана Емѣ⁸ Дорошенку⁸ дана //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 3

Лист від султана Мегмеда IV до гетьмана Петра Дорошенка, датований 4 червня 1670 р., в якому султан оголошує про свій наказ кримському ханові Аділю-Гірею виступити на допомогу П. Дорошенкові та нагадує безперервно надсилати посланців з поточними новинами

Стб. 6: въ 4й грамотѣ. Послѣ титлы. Писалъ ты к намъ салтановъ величествѣ и прислалъ листъ съ присланнымъ своимъ съ Іваномъ, и томъ листъ принесли везирь зъ ближнimi нашими людми и перевели, и насъ салтanova величества докладывали, а о чёмъ въ томъ вашемъ листѣ писано и о томъ мнѣ известно что ты по желанию своемъ вчинилъ насъ въ подданствѣ слѣжить намъ вѣрою и правдою, а что ты былъ чѣломъ намъ салтановъ величествѣ о цѣлости Україны и городовъ своихъ, и мы салтаново величество о томъ къ честномъ нашемъ холопѣ къ крымскому хану Адил Гирѣю¹⁶ писали съ великимъ подкреплениемъ чтобъ онъ въ вашѣ Українѣ къ городамъ воиною не ходилъ и никогъ не посыпалъ, а быль онъ съ вами въ дрѣжбѣ и отъ всакихъ неприятелей вашъ // стб. 7: Українѣ оберегаль, а которыє казаки бѣдѣчи подъ твоимъ начальствомъ вчиняти тѣбѣ непослушны и тѣбѣ бъ о томъ писать и призывать крымскаго хана, и тѣхъ своееволныхъ людей казаковъ внимать и смирять чтобъ били тѣбѣ послушны, а съ крымскимъ ханомъ быти бъ тѣбѣ въ совѣтѣ и о всакихъ дѣлехъ ссылатис почастѣ, а ваша слѣжба впередъ отъ днѣ до днѣ возвышена бѣдетъ, выше прежнихъ гетьмановъ и честна, а о чѣмъ тѣбѣ бить чѣломъ и ты бъ присыпалъ кого годно чтобъ бѣзприсылки нѣбило, и сеї нашъ вказъ держать слѣжба вѣрно крѣпко.

Писано въ Андрианополѣ лѣта отъ Магамета 1081г годѣ мѣсяца Мѣхарата 15г числа¹⁷, [далі пропускъ у рядок] томъ ннѣ 7й годъ.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 4

Лист гетьмана Петра Дорошенка до кримського калги Девлет-Гірея відъ 2 жовтня 1670 р., въ якому гетьман нагадує йому про обіцянку надіслати військову допомогу і повідомляє про наступ московського та лівобережного козацького військъ

Стб. 8: Въ полскомъ листѣ Петра Дорошенка къ Девлету Гирѣю¹⁸ салтанъ написано,

¹⁵ Кара Мустафа-паша. Див. приміт. 5.

¹⁶ Кримський хан Аділь-Гірей (1666—1671).

¹⁷ 4 червня 1670 р.

¹⁸ Калга султан Девлет-Гірея, племінникъ правлячаго хана Аділя-Гірея (див. приміт. 16).

Доброго от Гсда Бга здоровыя и счастливого пребывания твоей салтанской млости 8потребляти желаю, отходиш твоа салтанская млсть от нас словом своим салтанским обще з Дедеш агою¹⁹, и приобещали есте за 15 днєй а наїдале за 20 войско з запасы ко мнѣ прислати, которого обещаниа 8же 40 днєй прошло, а не токмо войска, но и никакова въдома от вашей салтанской млости не имѣю, наѧснѣшихъ ханъ его млсть родителъ вашей салтанской млости²⁰ размѣя что ваша салтанская млсть здѣ при мнѣ пребываешьъ, пишетъ ко мнѣ и к твоей салтанской млости, и тѣ листи к твоей салтанской млости отсылаю, и въдомо чиню что даже до самого Чигирина неприятѣли все обладѣли москали, и барабашъ²¹ обоими сторонами Днепра на менѧ войною нашедчи всѣ города с людми на свою сторону перегнали. А Гвланицкого²² войско все огнемъ п[ож]гли [?], и 8же с обоихъ сторонъ // стб. 9: ко мнѣ зближились. В такомъ времени пребываю, что скорее смерти нѣжели живота надѣюсь, а за тѣ прислагъ мнѣ и войскъ от панства крымского даннюю бѣдетъ нас высочайший Бгъ всѣхъ сѹдити, и виноватого наказывать, занеже вси есми смертны, предаюс любви и есмь, твоей салтанской млости всякого добра желательнымъ приятелемъ и слѣгую

Петръ Дорошенко гетьманъ войска Запорожского ис Чигирина октабря 22 днѧ 1670г годъ.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 5

Лист гетьмана Петра Дорошенка до великого візира Къопрюлю Фазила Агмеда Мустафи-паші від 10 серпня 1672 р., в якому гетьман пише про свою вірність султанові та про підготовку до з'єднання з османським військовим табором

Стб. 10: Перевод с латинского писма с списка каковъ писал Дорошенко к везирю²³.

От Бга вышнаго, многолѣтного здравия, блгополѣчного счаствия и бесчисленныхъ над всѣми неприятѣли цесарского наѧснѣшаго величества побѣд достѣпти и одерживати 8сердно со всѣмъ войскомъ запорожскимъ желаю, не только на повелѣніе наѧснѣшаго и наисчастливого цесарского величества, но из должности аки вѣрный со всѣмъ войскомъ запорожскимъ слѣга бѣдчи на 8слѣги наѧснѣшੇї Оттоманской Порты готов, оставлена в великихъ опаствахъ неприятелскихъ от всюду настѣпающихъ отчина наша Украина, оставилъ жены, дѣти, домъ и рвхлад нашъ днѣмъ и ночью с великою бѣдою пѣшихъ казаковъ спѣшимъ к цесарскому обозу, да-

¹⁹ Дедеш-ага неодноразово виконував функції кримського посла до Речі Посполитої, зокрема, у вересні 1666 р. Див.: Мицик Ю. Регести з документів „татарського відділу“ Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI—XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі.—К., 2002.— Вип. 2.— С. 318.

²⁰ Очевидно, не батько Девлета-Гірея, Фатіг-Гірей, а його дядько — правлячий хан Аділь-Гірей.

²¹ Лівобережні козаки.

²² Григорій Гуляницький.

²³ Къопрюлю Фазил Агмед-паша (1661—1676).

би єсмы и 8сл8ги наши с нижайшимъ члобитемъ наяснїйшемъ цесарскомъ величеств8 отдали, и цловать // стб. 11: непобедим8ю цесарск8ю р8к8 достойни сталися, да оговаривают мен8 и мою непремѣнн8ю вѣр8 какъ хотеть со всѣмъ войскомъ какъ одиножды дал слово свое, такъ его отменить до конца живота моего никогда в мысли не имѣю, и всегда и на малой 8каз наяснїйшаго величества скорые 8сл8ги мои и всѣго войска запорожского отдавать готов єсмъ, а зѣло скорымъ тако приществленъ моимъ с войскомъ запорожскимъ извѣств8ем высокости твоей вр8чаюс отческой любви и всегда єсмъ всакихъ блгжелателнъ и сл8га,

Петръ Дорошенко гетманъ войска запорожского,

Писал в обозе под мѣстечком Солоповцами августа въ 10 дн 1672 г. //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 6

Лист великого драгомана Нікусіоса Панагіотіса до гетмана Петра Дорошенка від 12 серпня 1672 р. стосовно очікуваного виступу П. Дорошенка без булави з подальшою притискою про відкладення часу виступу

Стб. 12: в дв8 листкахъ латынскаго писма Панакоты²⁴,

Понеже хан сего дня не имѣль болши 400т татар и то без знамен и без тр8б, и тебѣ потом8 же надобно 400 члвкъ имѣть межд8 которыми твои начальныe могутъ и др8зыа быть и б8лавы би с тобою не было таков везирской приказ.

В др8гом листк8,

Приказал мнѣ везирь отписать к тебѣ чтоб ты сего дни с татароми не поднимался, а ко мнѣ би прислал близнажа го своего для разговор8, потом8 что вчерашина д8ма переменилась, в салтанском обозе августа во 12дн 1672г год8 //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 7

Лист султана Мегмеда IV до лівобережного гетмана Івана Брюховецького від травня 1668 р., в якому султан задовольняє прохання І. Брюховецького про протекцію та оголошує її умови

Стб. 63: Перевод с т8рского листа с писма каков писал т8рской салтанъ Магаметъ Ибраимовъ сынъ²⁵ к запорожск8 гетман8 к Иван8 Брюховецком8,

В начале написано, салтан Магомет Ибраимов сынъ великий возможный и храбрый над г8дари и гос8дарь всїй вселїнной, в месиеве законе почтенном8 во Ис8сове законѣ избранном8, а что ты Брюховецкой прислал

²⁴ Великий драгоман (головний перекладач) Нікусіос Панагіотіс (1661—1673).

²⁵ Султан Мегмед IV.

посланцовъ своихъ с листомъ к салтановѣ величеству ко мнѣ и тотъ листъ 8 посланцовъ твоихъ вѣлѣл принят честномъ вѣзирю. И томъ листъ переведен и к салтановѣ величеству по томъ твоемъ листу докладывано, что ти бѣшь чѣлом со всѣми запорожскими казаками ко мнѣ салтановѣ величеству в подданство под нѣшю высокю салтанскю рѣку в холопи, и по твоемъ прошению и по листу мнѣ салтановѣ величеству вѣдомо 8чинилось, и ми по твоемъ // стб. 64: чѣлобиты пожаловали мѣсту своему вѣлѣли быть в холопствѣ под нѣшю салтанова величества рѣкою, а которые под моему рѣкою салтанова величества подданные холопи в подданствѣ и тѣхъ людѣй никогда от неприятелей разорѣниа никогда не бывает ни городам и людем и ни животинам, все бываетъ смирно и в цѣlosti, а кои крымскаго госварства и 8краинныe мои города блговѣрномъ честномъ вѣрномъ холопу моему хану и тѣ города 8краинныe ємъ вѣлено от неприятелей оберегат, и тѣбѣ б по своему чѣлобитю по томъ же быт крѣпко надежно в подданство, и о чѣмъ бѣдѣ 8чинешь о какихъ дѣлах с подданным нашим холопом ханомъ ссылающа, против прѣжних иныхъ гетманов запорожскихъ быт вѣрности, а против нѣдрговъ наших нѣдргом быти, а с дрѣгом нашим дрѣжити, такъ же своим казаком накрѣпко заказат чтобы они на морѣ сѣдами не выходити, а какъ 8чинет вѣрномъ холопствѣ 8 нас быти, никакова ни от кого разорения не бѣдет // стб. 65: да по вашемъ прошению чтобы послать к вам ратныхъ людѣй, и о тѣхъ ратныхъ людѣах посланъ от нас салтанова величества 8каз к крымскому хану и к 8краинским городам к начальнымъ людемъ²⁶, и вамъ би Иванъ Брюховецкому с казаками по своей вѣрѣ намъ салтановѣ величеству в вѣрности быт против прѣжнихъ запорожскихъ гетмановъ, какъ и подданные холопи наши бивали по томъ же вѣрности а какие дѣла 8 тѣблъ бѣдѣт и о том присылати б посланцовъ своихъ с листами к крымскому хану, и с нимъ ханом в дрѣжбѣ б быти, чтобы промеж вами днъ от дни дрѣжба била, а под нашимъ б салтанова величества высокою рѣкою в подданствѣ быт Брюховецкому в вѣрности, и в тишинѣ.

Писано во Адрианополе 1078г годъ мѣса зилскаде²⁷, в послѣднихъ дняхъ, а по рѣски генварь²⁸,

а томъ листъ прислан в прошломъ во 176м году²⁹. //

стб. 66: да тѣхъ же вышеписанныхъ тѣрского салтана и крымского хана и вѣзирев ихъ и пашен и беи грамоты и листы и стати писаны к Дорошеннѣ бѣс чисел и в которыхъ годѣх и месѧцех того в тѣхъ писмах не писано. //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 8

Недатований лист від каймакама Кара Мустафи-паші до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, в якому повідомляє, що султан

²⁶ Вірогідно, йдеться про управителів османських прикордонних провінцій, як-от бейлербеїв Очакова і Буджака.

²⁷ Травень 1668 р. Місяць „зилскаде“ (zilkade) — одинадцятий місяць ісламського календаря.

²⁸ Незрозуміло, чому перекладач перевів одинадцятий місяць ісламського календаря у „генварь“ за юліанським календарем.

²⁹ 7176 р. за візантійським календарем відповідає 1668 р. за григоріанським календарем.

прихильно поставився до прохання прийняти I. Брюховецького у підданство та подати йому військову допомогу

Стб. 103: Перевод с тврского писма каков писал тврской М8стофа паша³⁰ к гетману Ивану Брюховецкому.

В начале написано. Раб М8стофа паша в Моисееве законе почтенном⁸ в Іс8сове законе избранном⁸ запорожском⁸ гетману Ивану Брюховецкому⁸ поздравление, а после поздравления, б8ди тебѣ вѣдомо великии гедрь высокомѣстной и храброи и вѣлможной гедрь нашъ салтаново величество⁸ твоег посланника листъ принялъ и вѣль перѣвестъ и что было написано о твоих дѣлех и мы салтанов⁸ величеств⁸ докладовали и били чѣлом, что ты желаешь со всѣми казаками быт в подданствѣ⁸ йшего салтанова величества под єго высокою рѣкою в холопствѣ и чтоб по Ьщем⁸ чѣлобитю и по желанию для береженя послат к вам ратныхъ людєи против неприятелей ваших. И он великий и вѣлможный гедрь йшь салтаново величество вѣль васъ принял под свою высокою рѣкою // стб. 104: и слѣжит вамъ салтанов⁸ величеств⁸ в вѣчном холопстве вѣрою и правдою, а за ваш⁸ слѣжб⁸ что вы пожелали слѣжить салтанов⁸ величеств⁸, и о том салтаново величество⁸ казаль отписат к честном⁸ и блгодатном⁸ к крымскому⁸ ханов⁸ величеств⁸ чтоб вас и города и деревни ваши оберегат, и противъ нѣдр⁸гов⁸ стоялъ, и о всаких вашихъ дѣлех салтаново величество⁸ казал єм⁸ крымскому⁸ хану вѣдать, и вам бы быть противъ прежних гетмановъ которые наперед сего слѣжили салтанов⁸ величеств⁸ др⁸гом єво др⁸г, а нѣдр⁸гом єво нѣдр⁸гомъ быт, а казаком⁸ своим⁸ вѣли накрѣпко заказ⁸чинит чтоб на морѣ стрѣгами нѣ ходили, а б8де по єво великого гедра храбраго и вѣлможного и страховитого єго салтанова величества⁸ каз⁸ вышеписанного⁸ чинѣт⁸ и быт в послѣшании и вам по вашем⁸ желанию и по чѣлобитю крымской хан и⁸краинныхъ городовъ⁸ паши с ратными людми помочи⁸ чин⁸т⁸ по дават⁸ и салтанова величества⁸ каз⁸ к ним послал, и вам бы [проп⁸ск піврядка] от сїба посыпал поча(ст⁸) // стб. 105: и быт с ними в др⁸жб⁸ и в совѣтѣ и вы б8дет⁸ в цѣлости и в сохраненіи под єво салтановою высокою рѣкою.

Писан листъ в Андреаполе.

В печати на том листѣ написано раб Бж⁸еи М8стофа паша. //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 9

Недатований лист (очевидно, 1672 р.) одного з османських воєначальників Мегмеда-паши до гетьмана Петра Дорошенка, в якому він повідомляє про успішне просування бейлербея Хусейна-паши Україною та його належний прийом

Стб. 106: Перевод с листа Махмета паши³¹ да гетмана Дорошенка писанного.

³⁰ Кара Мустафа-паша. Див. приміт. 5.

³¹ Ймовірно, Саїд Мегмед-паша, великий адмірал Порти.

Приятелю нішемъ гсднъ Петръ Дорошенкъ гетманъ войска запорожского доброго желаю здравия. Везиръ Усейнъ паша³² вышедчи ис Каменца, какъ чрезъ вашъ шелъ землю, вездѣ честно принимали его, и чого надобно было вездѣ за денги продавати по городамъ нѣвозбранил за что зѣло благодарствемъ млости твоей. Самъ млѣсть твоя вѣдаешь, коли есть силнии салтанъ гсдрь и бѣшь млѣствыи, и кто емъ желателно и вѣрно слѣжитъ то всегда великую от него полѣчти имѣеть млѣсть. Мы же какъ Бгъ дастъ приїдемъ и выразимъ какъ сказать пред самимъ наѧснѣйшимъ салтаномъ и пред великимъ везиремъ приятство млости твоей, что вѣрно при насъ стоишъ, и такъю имѣемъ надеждъ что всѣ вѣспе на веснѣ бѣдемъ. И за // стб. 107: нішъ држбъ бѣдешь намъ благодарствовават, ибо то подлинно что всакомъ вѣрномъ своемъ пособствуетъ Бог. При томъ кланяюся.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 10

Недатований лист каймакама Мустафи-паші до гетьмана Петра Дорошенка, в якому він дає настанови про прийом султанових дарунків та про скликання козацької ради для затвердження османської протекції

Стб. 116: В листѣ Мустафы паши Каймакана³³ писанѡ к Петру Дорошенкѣ.

Мустафа паша Каймаканъ намѣстникъ салтанова величества гетманъ войска запорожского желаю доброго здоровья, всемъ войскъ и людемъ посполитымъ, что под твою властию всакого добра желаю, чрезъ пословъ вашихъ листы нам отданы от вас, всакое приятство отобрали есмъ, и о чёмъ насъ жедали, и то все пред салтановымъ величествомъ ваше прошение имѣенно обявил есмо, которои всакое дѣло что вы в писмах писали о отзывании с приятствомъ, все от вас любовно пригає, требует дабы слава была вашим постоѧнствомъ сохранена, а бѣде такъ бѣдѣт и впрямъ 8же пребывать бѣдѣт под оберегательствомъ ево салтановы милости, обещаетъ такъ, что земля ваша бѣдѣт тихомирна, и кто бы на васъ имѣл зловынѣлости, или воинъ подымати, хотя с которые // стб. 117: ни есть тамошнє страны, и противъ таковыхъ вашихъ неприятелей, не токмо воискъ своихъ вамъ пискати и посылати велить, но всѣми землями которыхъ под его господарствомъ обретаютсѧ, на вороговъ вашихъ в помочь вамъ силы свои обратити обещаетъ. Посыаетъ к вам в посольствѣ Мустафѣ ага³⁴ салтанъ, и с нимъ к вамъ воискъ запорожского гетманъ, вознаменіе своеа к вамъ воискъ запорожскому млости в подарокъ кафтанъ дарить. И томъ ты гетманъ запорожский приятелю нашъ с листами салтанскими и с моими пріими любовно, и при отбираныи того подарка и листовъ радость 8чини стрѣльбою пушечною и ручною, для того чтоб стороны ваши вороги 8зѣдомився о такои салтанской милости, вам і всемъ воискъ запорожскому обявленной милости, а с того самого что обращеніе есть на вашихъ неприятелей толико

³² Бейлербей Силістрійського еялету Хуссейн-паша.

³³ Кара Мустафа-паша. Див. приміт. 5.

³⁴ Вірогідно, Мустафа-ага Селім, османський посол до гетьмана Петра Дорошенка в лютому—березні 1669 р.

вєликих со всѣх земель силъ от салтана обнадеженыхъ, страх себѣ взгавъ // стб. 118: перестали ваши земли зла мыслити, и на васъ враждебствовати, а за прибытием нашого посла, 8чините радъ, на которои ради чтоб были заднепрѣнѣ и запорожцы и на чём все воиско поволит, и каковы голосы бѣдствіе, и с тою рады при нашемъ послѣ паки своихъ к салтану и к нам о всемъ о томъ вѣдомо чиня присылаите, а какъ єдиногласно бѣдете, і всѣ згодно с присягою на жалателство 8чиненюю пришлете, все 8 салтана милостиво одержите, чого нибѣль от него требовать бѣдете, такъ же вѣдомо есть что калга салтанъ какъ ходил на заднеприѣ и к вам посыпал чтоб ты с ним слѹчилисѧ вмѣсте, а что ты с воиском не пошел к нему, для каковаго опасенїя, или для каких причинъ иныхъ такъ 8чинилось, и о том о всемъ выписавъ подлинно салтановъ вѣличествъ и ко мнѣ подлиннюю присылайте вѣдомость.

А 8 сего белорусского списка годъ и месца и числа ненаписано³⁵.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 11

Недатований лист кримського хана Селім-Гірея до гетьмана Петра Дорошенка з вимогою новин про те, яка частина козацького війська залишається вірною П. Дорошенкові

Стб. 119: В листѣ Селим Гирея хана³⁶ к Петру Дорошенку // стб. 120: шенкъ написано.

Какъ мы счастливъ рѣшилис и с Перекопи, а людѣи вашихъ наперед отпѣстили есмы, и сами с войски нашими. Такъ же Сирдаим паша³⁷ братъ нашъ с війски тѣрског салтана слѹчас для спокоенія 8країни и 8совѣтовав во всемъ к вѣрности твоей вѣдомо 8чиня, и вы какъ 8каз вамъ и намъ ѿ салтанова вѣличества бѣдѣт, и по томъ исправляти бѣдемъ, а от васъ стороннихъ вѣстей нимало нesомислъ чтѡ ни бѣдѣт дѣлатца, кто вамъ и намъ есть неприятель, и которые войска казацкие // стб. 121: сѹгъ в послѣшаний, и чтѡ дѣятца в вашемъ родѣ, дабы есте к Сирдаим пашѣ, такъ же и к намъ о всемъ вѣдомо 8чинили, вѣрности твоей прилежно жедаємъ, с Сиркомъ атаманомъ кошевымъ в какомъ прилѣтствѣ прибываєте, о всемъ достаточно 8вѣдомите, при млости высочайшаго Бѣга промышлати ѿ томъ бѣдемъ, дабы ѿ салтанова 8країна во всякому кокшѣ была, а нѣ как прилѣжнѣ вѣрности твої ѿ Государю Бѣгу доброго здоровья желаємъ, а которые ни есть люди наши при тебѣ живутъ чтоб ихъ нимало недержа отпѣстили к намъ.

Годъ и месца и числа ненаписано. Селимъ Гиреї ханъ рѣкою.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

³⁵ Хоча переклад листа недатованій, змістові маркери, як-от повідомлення про Мустафу-агу та подарований султаномъ кафтан дають зможу датувати його груднем 1668 р. Зокрема, про цей невідомий досі лист, доставлений гетьманові П. Дорошенку в лютому 1669 р., згадує М. Крикун. Див.: Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 125.

³⁶ Кримський хан Селім-Гірей (1671—1678).

³⁷ Вірогідно, сердар (головнокомандувач) османського війська.